

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. О. ГУРБИК (Київ)

**Огульний гіперкритицизм
чи фаховий конструктивізм: альтернативи
поступу сучасної литуаністики ***

Представники класичної литуаністики ** XIX — початку XX ст. залишили велику творчу спадщину, яка і нині, наприкінці II тис., є важливим науковим доробком з різноманітних аспектів історії Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). Тому вести на сучасному рівні литуаністичні дослідження можна, лише повною мірою засвоївши та використовуючи надбання, які залишили О. Яблоновський, П. Г. Клепатський, М. Ф. Вла-

димирський-Буданов, І. П. Новицький, М. К. Любавський, М. В. Довнар-Запольський та інші дослідники.

Проте класичними працями названих учених слід вважати не лише їх монографічні дослідження, а й розвідки такого наукового жанру, як рецензії, високий фаховий рівень яких полягав не лише в об'єктивному аналізі рецензованої книги (якнайповніша інформація про працю, характеристика її позитивних та негативних аспектів, шляхи виправлення недоліків тощо), але насамперед у конструктивному підході до досліджуваної проблеми, щодо якої рецензент обов'язково висловлював свої погляди. Завдяки такому фаховому конструктивізму рецензія ставала певною сходинкою у подальшій розробці даної наукової проблеми. Це значною мірою зумовило свого часу злет литуаністичних досліджень.

Нині досить актуальним є звернення до здобутків рецензійного жанру класичної литуаністики. Це сприятиме активізації досліджень з даної тематики і приходу в литуаністику молодих вчених, бо в даній галузі історичної науки України нині працюють лічені дослідники¹. Разом з тим останнім часом почали з'являтися періодичні видання, цілком присвячені історіографічним оглядам, в тому числі праць з новітньої української литуаністики. А редколегія одного з них — УГО у вступі до його першого випуску прямо заявила про “реанімацію знищеного в радянські часи жанру рецензії” (с. 8), яка значною мірою передбачає використання досягнень класичних рецензій учених ХІХ — початку ХХ ст.

Як сучасні історики засвоїли здобутки попередників та як “амбітну мету” редколегії спробували втілити в життя на сторінках УГО окремі рецензенти, покажемо, порівнявши класичну рецензію М. К. Любавського на книгу М. В. Довнар-Запольського “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” (Т. 1. — К., 1901)² та рецензію І. Ворончук на нашу працю “Аграрна реформа в Україні ХVІ ст.” (К., 1997. — 64 с.) та “Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)” (К., 1998. — 319 с.).

Основну увагу ми, звичайно, приділимо рецензії І. Ворончук, а праця М. К. Любавського слугуватиме, так би мовити, певним фоном. Насамперед зазначимо, що з 59 сторінок студії професора литуаністики М. К. Любавського половину становить детальна інформація про рецензовану книгу (її структуру та зміст, використані джерела, в тому числі архівні, висновки автора та загальну концепцію дослідження, дискусії з попередниками тощо). Лише з середини тексту рецензент переходить до аналізу недоліків книги, мотивовано й коректно вказує шляхи їх виправлення. Наприкінці рецензії дається загальна оцінка книги та визначаються її основні здобутки й недоліки. Такими є структура та стиль рецензії М. К. Любавського.

Зважаючи на те, що в рецензованих І. Ворончук книгах порушені проблеми класичної литуаністики, а останні монографії, дотичні до цієї тематики, вийшли друком в Україні ще на початку 60-х років, сподівалися побачити щось подібне з розлогою, інформативно насиченою характеристикою задекларованих у назві рецензії праць. Проте вона, як не прикро констатувати, “перевершила” всі сподівання. Із зазначених у назві рецензії двох праць, кожна з яких, з огляду на тематичну, структурну і фактологічну відмінності, заслуговує, на наш погляд, окремої рецензії, аналізові першої — “Аграрної реформи” було відведено лише кілька рядків (“Кому”, с. 165).

Рецензентка належним чином не проаналізувала ні структуру, ні історіографію, ні джерельну базу праці. З жодним із авторських висновків (заради яких, власне, і пишуться книги) І. Ворончук не знайомить читачів і

не вступає в дискусію. Та що там висновки, в рецензії не названо жодного параграфа чи хоча б сюжету праці. Натомість аж на 10 сторінці рецензії, де вже розповідається про іншу книгу, ніби спохватившись, рецензентка повертається до сюжетів “Аграрної реформи” і чомусь відсилає нас до праць М. В. Довнар-Запольського, Д. Л. Похилевича, В. І. Пічети та інших, які й без того були використані в “Аграрній реформі”. При цьому думок, які І. Ворончук вкладає в уста М. В. Довнар-Запольського (“Кому”, с. 173, 176, прим. № 4), на зазначений нею сторінці праці “Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке” (К., 1905. — С. 101) немає. До того ж рецензентка неточно називає цю книгу.

Виникає підозра, що вона поставила перед собою мету будь-яким чином розкритикувати рецензовані праці. Для цього І. Ворончук відверто перекручує і свідомо маніпулює авторським текстом, коли цитати з “Аграрної реформи” розділені багатьма сторінками, вириваються з контексту книги і ставляться поряд (“Кому”, с. 173), без зазначення сторінок, а потім спростовуються. Так, зокрема, зауважено, що наше твердження про 33-моргову волоку нібито насправді належить І. Новицькому (“Кому”, прим. № 7). В дійсності, це не так, оскільки сторінки праці І. Новицького, до яких відсилає І. Ворончук, містять загальне теоретичне зауваження вченого (зроблене лише на основі “Устави” 1557 р.), а в “Аграрній реформі” йдеться про конкретні обшари “більшості литовських та білоруських земель” (с. 19).

Не відповідає дійсності і твердження рецензентки про те, що “автор докоряє українській історіографії” (“Кому”, с. 173), бо насправді нічого подібного в праці нема, а наш “докір” стосується лише другого тому “Истории Украинской ССР”, що цілком правильно.

Про те, що І. Ворончук глибоко не вникла в суть проблеми рецензованої нею “Аграрної реформи”, свідчить хоча б її вислів “аграрної реформи 1557 р.” (“Кому”, с. 172). І це в той час, коли основна мета автора праці полягала в утвердженні думки про те, що аграрна реформа в Україні не була тісно пов’язана з 1557 р. і “Уставою на волоки”, а тому слід вживати термін “аграрна реформа XVI ст.”

Загальної оцінки “Аграрної реформи” І. Ворончук також не дала. Це означає, що багатьох основних компонентів рецензії (годі й порівнювати з рецензією М. К. Любавського) немає. Більшість зауважень є безсистемними, часто стосується другорядних сюжетів і має на меті її дискредитацію, а не об’єктивний аналіз.

Так, не вказавши, що в “Аграрній реформі” подано конкретні відомості про земельне становище селян (з точним визначенням розмірів індивідуальних й спільних громадських волок, а також повинностей в них), рецензентка натомість закидає автору, що він нібито не прокоментував “гіпотезу О. Я. Єфименко” про можливе поліпшення “поземельного становища селянства” (“Кому”, с. 173). Хоча, очевидно, сама О. Я. Єфименко була б здивована, почувши, що її слова: “Пусть от этого (поміри. — А. Г.) его (селянства. — А. Г.) положение фактически не ухудшается, может быть оно даже временно улучшается” називають гіпотезою. Оскільки на цій же сторінці своєї праці О. Я. Єфименко уточнила вказані міркування (гучно іменовані І. Ворончук “гіпотезою”), навівши приклади того, як селяни виступали проти волочної поміри, а тому пов’язували з останньою погіршення свого становища³.

Однак рецензентка навмисно акцентовано заявляє про нібито незнання нами “гіпотез” попередників. Хоча сама не вникла не лише в мотиви, але й в аргументацію і деталі міркувань О. Я. Єфименко. Бо остання пов’язувала можливе “тимчасове” поліпшення становища селян з урегу-

люванням та унормуванням після реформи селянського оподаткування⁴. А І. Ворончук приписала дослідниці іншу аргументацію: нібито становище селян “поліпшилося, оскільки на волоку переходила індивідуальна сім’я” (“Кому”, с. 173). Те ж саме можна сказати про інші “критичні” закиди.

Про поверхове ознайомлення опонентки з “Аграрною реформою” свідчить і той факт, що наші ініціали, які зазначені в назві рецензії І. Ворончук, вказані неточно.

Викликає подив позиція редколегії УГО, яка дозволила рецензентці вмістити в назві рецензії й “Аграрну реформу” (остання, як бачимо, фактично не була прорецензована), прийнявши на віру твердження І. Ворончук, нібито “Аграрна реформа” майже без змін повторена у II розділі монографії “Еволюція”. Хоча навіть побіжне ознайомлення з “Аграрною реформою” свідчить, що вміщений у ній історіографічний огляд проблеми, детальна таблиця (в додатку), весь I розділ та висновки не мають відношення до монографії “Еволюція”, а певний фактаж II, III і IV розділів “Аграрної реформи” був залучений до “Еволюції” в іншому аспекті лише тією мірою, що давала змогу розкрити проблему еволюції територіальної громади.

Особливо наголошуємо на важливості характеристики в рецензії висновків “Аграрної реформи” та її історіографії. Оскільки в новітніх вітчизняних узагальнюючих працях як з історії України загалом, так і ВКЛ зокрема, часто навіть не згадується аграрна реформа в Україні XVI ст., а аналіз історіографії проблеми, зроблений в “Аграрній реформі”, мав би стати предметом фахового зацікавлення І. Ворончук. До речі, в своїй останній розвідці, в якій порушено певні аспекти волочної поміри, рецензентка завершує історіографічний огляд лише аналізом праць 50-х — початку 70-х років⁵, фактично ігноруючи останні розвідки польських, білоруських і литовських вчених, які були нами використані в “Аграрній реформі”.

Подібним чином прорецензовано і монографію “Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)” (це, до речі, правильна назва нашої монографії, бо І. Ворончук вказала її не точно) (“Кому”, с. 165). Вражаючим є небажання рецензентки помічати здобутки автора “Еволюції”, навіть навести назви параграфів (яких у книзі, крім вступу та висновків, — 12) чи назвати окремі сюжети, які в них досліджуються (а за М. К. Любавським, для цього слід було б відвести близько половини тексту рецензії).

Принагідно зазначимо, що книга “Еволюція” — це чи не перше в українській історіографії монографічне дослідження, в якому комплексно висвітлено найважливіші форми української територіальної громади за середньовіччя, визначено напрям їх еволюції та процес взаємотрансформації, а її вихід у світ був досить актуальним (бо в наших сусідів даній тематиці в 70—90-х роках було присвячено по кілька великих монографій: в Росії — це книги В. А. Александрова, Л. М. Вдовиної, Б. А. Тимошука, Л. В. Данилової; в Польщі — праці Ю. Рафача, З. Подвіньської, Т. Лаліка, К. Модзелевського, Я. Матушевського). Тому, на нашу думку, доцільно було б, йдучи за текстом чи проблемами, показати, як у книзі розкрито основні форми територіальної громади (волосну, багатодвірне село, дворищену, сябринну), дати аргументовану оцінку загальній концепції монографії.

Важливо було б акцентувати увагу читачів на значенні рецензованої книги у виокремленні з класичної литуаністики саме українознавчого аспекту досліджуваних проблем. Оскільки, як ми писали раніше, намагання класичної литуаністики “уніфікувати історію селянства в досить віддалених та часом кардинально відмінних один від одного регіонах ВКЛ” (те-

риторія останнього становила 1100 тис. кв. км) не дає сьогодні можливості повною мірою використовувати її висновки для написання відповідних сюжетів з історії Литви, Білорусі чи України, історикам необхідно вичленити свої регіони⁶. Білоруські та литовські вчені це вже значною мірою зробили, і нині настала черга українських науковців. З огляду на вказане “Еволюція” відіграє чималу роль у формуванні саме українського погляду на конкретні та більш загальні проблеми історії ВКЛ.

На жаль, про це нічого не сказано в рецензії І. Ворончук. Натомість рецензентка поставила за мету розкритикувати монографію “Еволюція” і послідовно реалізовувала її. При цьому жодного слова не говорячи про достоїнства книги, а часто навіть здобутки автора подаючи як недоліки. З поля зору рецензентки випав аналіз основних структурних компонентів монографії.

Логічно було очікувати аналіз джерелознавчого аспекту книги “Еволюція”, рекомендацій по розшуку нових документів з історії територіальної громади. Проте рецензентка, не назвавши жодного фонду чи навіть архіву, використаних в праці, безпідставно твердить: “п. Гурбик не перетрудив себе архівними пошуками... і закиди тут можна робити не лише йому” (“Кому”, с. 174). Тут йдеться навіть не про архівні джерела монографії (а в останній, до речі, понад 100 посилань на фонди архівів та рукописних відділів бібліотек Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга і Варшави), а й зроблено “закид” іншим (?). В подібній ситуації, мабуть, зайве апелювати до професійної етики нашої опонентки. Ї особливо разючою є відмінність даного стилю рецензування від делікатного тону класичної рецензії М. К. Любавського, про що ми зазначали вище.

Далі опонентка береться проаналізувати кілька з цих понад 100 архівних посилань. Майже всі вони не викликають у неї сумніву, але вся увага рецензентки приділена пошуку огріхів у примітках “Еволюції”. Ї вона знаходить друкарську помилку в прим. № 76 до розд. 1 (де ф. 823 названо 283). І. Ворончук намагається показати, що окремі факти, використані в “Еволюції”, були відомі попередникам. Наприклад, наводиться фактаж прим. № 80, 84, 88 до розд. 1 “Еволюції”, який був відомий М. К. Любавському, але він посилався на Книгу записів № XV Литовської метрики і вказував арк. 65—67. А ми віднайшли даний матеріал у ф. 389, оп. 1, спр. 15, арк. 100—101 зв., на що й дали посилання.

Звичайно, таких похибок та випадків некоректності нашої опонентки було недостатньо для критики “Еволюції”. Тому вона намагається безпідставно показати їх масовий характер, вдаючись при цьому до свідомого перекручення фактів. Для цього названий вище документ (з ф. 389) згадує ще раз, як нібито запозичений у М. В. Довнар-Запольського (“Кому”, с. 175).

Далі І. Ворончук взагалі пішла шляхом відвертої фальсифікації. Віднайдений нами в РДІА і введений до наукового обігу документ (ф. 823, оп. 1, спр. 67), який використаний в монографії “Еволюція” (прим. № 26, 76, 104, 112, 154 до р. 1), називає запозиченим з праці М. К. Любавського (“Кому”, с. 175). Хоча насправді вказаний документ був невідомий професору-литуаністу.

Так само рецензентка діє і тоді, коли авторські висновки, зроблені на основі аналізу понад 60 аркушів архівних документів, називає нібито запозиченими з праці І. Д. Бойка (“Кому”, с. 175). Такою ж фальсифікацією є закид щодо “несамостійності” прим. № 33 до р. I та № 36 до р. III.

Подібні маніпуляції (як і з джерельною базою “Еволюції”) робить рецензентка і в ході аналізу літератури, використаної в монографії. Тут І. Ворончук, силкуючись будь-що довести несамостійний характер певних фрагментів книги, намагалася навести приклади нібито запозичень, при

цьому вміло подаючи одне з достоїнств книги — а саме широке використання в ній досягнень литуаністики, як недолік. І тут теж, звісно, поодиноких прикладів рецензентці недостатньо. Тому вона намагається показати їх масовість, доходячи в своїх твердженнях до абсурдних зауважень, коли, наприклад, зазначає, що 12 стор. тексту “Еволюції” (с. 34—45) “це майже дослівна компіляція” 57 стор. з праць Любавського і Довнар-Запольського (“Кому”, с. 175). Про те, як нам вдалося розмістити в зазначеному фрагменті на 12 с. вп’ятеро більший текст, “дослівно компілювавши” його, не пояснюється. Хоча й сама рецензентка не впевнена у своїх твердженнях, бо вживає слово “майже”.

Насправді ж на зазначених сторінках “Еволюції” не запозичено жодної з 49 стор. книги “Государственное хозяйство”. Віддалена схожість сюжетів (підкреслюємо не текстів) є на с. 43 “Еволюції” та с. 714 “Государственного хозяйства”, але викладену на них думку, яку повторив в своїй книзі, не посилаючись на попередника, Довнар-Запольський, вперше висловив за 10 років до нього М. К. Любавський. Тому ми й зробили посилання на книгу останнього (“Еволюція”, прим. № 95 до р. І).

Така ж справа і з масштабами запозичень у М. К. Любавського. З названих рецензенткою кількох сторінок його “Областного деления” деякі (с. 482, 483, 486) не мають до вказаного місця “Еволюції” ніякого відношення. Лише на с. 42 і 43 “Еволюції” подано опис подимщини та воловщини на основі фактажу, взятого з “Областного деления” (с. 480, 481). Але і в даному випадку для розгляду проблеми було залучено додаткові відомості (про подимщину за Вітовта; про звільнення від воловщини жителів Волинської землі 1493 і 1503 рр. тощо), яких не було у М. К. Любавського. Це вже не компілятивне залучення фактажу, а подальший розвиток проблеми.

Подібний характер має схожість с. 44, 45 “Еволюції” (де описано “серебщизну”) із с. 484, 485 “Областного деления”. Знову у вказаних сюжетах “Еволюції” є значне прирошення фактажу про серебщизну саме в Україні, якого не було у М. К. Любавського. Та й якщо М. К. Любавський вагався, називаючи серебщизну “постоянною или, по крайней мере, периодической податью”, то в “Еволюції” чітко зазначено, “що це була періодична данина” (с. 44).

Отже, коли рецензентка зазначала, що на 12 стор. “Еволюції” (с. 34—45) було дослівно повторено 57 с. тексту з “Областного деления” та “Государственного хозяйства”, вона помилилася на багато десятків сторінок. Насправді окремий фактаж було використано лише з 4 стор. “Областного деления”. Останній було розміщено серед однотипного фактажу на 4, а не на 12 стор. “Еволюції”.

Головне ж полягає в тому, що ми цього і не заперечували. В наведеному “критиком” фрагменті “Еволюції” (с. 34—45) з майже 40 посилань на джерела та літературу половина — на праці М. К. Любавського та М. В. Довнар-Запольського. В даному випадку дійсно було частково використано компілятивний метод, адже сюжети про податки у ВКЛ були детально описані нашими попередниками. Але компіляція — не плагіат, а легітимний метод (хоча І. Ворончук намагається подати її різко негативно), який притаманний класичній литуаністиці і якого сьогодні не позбавлена майже жодна монографія. Це форма подачі матеріалу. А, по суті, окремі факти з праць Любавського і Довнар-Запольського були використані в “Еволюції” для дослідження механізму збирання податків у волосних громадах українських земель, а не загалом ВКЛ. До того ж внесок попередників у дослідження певних аспектів проблеми в “Еволюції” постійно підкреслюється.

Тому, враховуючи вищесказане, а також те, що у фрагменті “Еволюції” (с. 34—45) було використано й інші опубліковані та архівні джерела, вважаємо безпідставними твердження рецензентки про його несамостійність.

Однак знову змушені констатувати, що вибрані рецензенткою для критики кілька сторінок “Еволюції” вирвані з контексту § 1.3. Це зроблено, вважаємо, умисно, бо вже з наступної сторінки “Еволюції” (с. 46) рецензентці довелося б говорити про нашу полеміку з Довнар-Запольським щодо “ординщини” і “татарщини”, а на с. 49 ведеться інша дискусія, в якій названо безпідставними твердження Довнар-Запольського про участь жителів Подніпровських волостей у будівництві волинських замків у XVI ст. Такі місця в книзі рецензенткою замовчуються. Адже у неї інше надзавдання — будь-що розкритикувати монографію.

Разюче це відрізняється від стилю рецензії Любавського, який не вдався до подібних маніпуляцій, навіть коли зазначав у своїй рецензії, що Довнар-Запольський написав “Государственное хозяйство” на тему, з якої “историческая литература обладала немалым количеством сведений по этой части (в трудах Новицкого, Леонтовича, Владимирского-Буданова, Любавского)”⁷. Але це не стало підставою твердити про несамостійний характер його книги.

Подібне ми можемо констатувати і щодо закидів рецензентки про запозичення, які нібито є в “Еволюції” на с. 205—222 (“Кому”, с. 175). При перевірці даного твердження виявляється, що п’ять з шести буцімто запозичених сторінок праці Ф. І. Леонтовича “Крестьянский двор в литовско-русском государстве” (ЖМНП. — 1896. — № 1—2. — С. 363—368) не мають ніякого відношення до вказаного фрагменту “Еволюції”. І лише фактично з с. 368 “Крестьянского двора” було взято фактаж про чотири дворища. Але й на вказану с. 368 в “Еволюції” було зроблено кілька посилок. Для чого в даному випадку рецензентка в п’ять разів збільшила кількість нібито запозичених сторінок — незрозуміло.

Така ж ситуація із “запозиченнями” з праці М. Ф. Владимирського-Буданова (Форми селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI в. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. — Ч. 2. — Львів, 1902). З кількох нібито запозичених сторінок окремі (с. 7, 9, 14) не мають ніякого відношення до “Еволюції”. На інших же схожість зумовлена тим, що нами було використано однотипне опубліковане джерело. Але ні про яку “майже дослівну компіляцію”, як твердить рецензентка, не може бути й мови, і для фахівців це очевидно.

Так, якщо в “Еволюції” (с. 212) щодо дворища Митечич ми навели дослівну цитату, то у М. Ф. Владимирського-Буданова (с. 8) це довільний переказ джерела, в якому є неточності: вказане дворище названо “Метечич”, “Дрон” — “Проном”, “Дорошовичі” — “Дорошновичі”, “Микичич” — “Микитич” тощо. Ми виявили у даному дворищі “сім родинних сімей”, а М. Ф. Владимирський-Буданов, чомусь, — 8 (с. 8). В описі дворища Ялтухович (у Владимирського-Буданова — “Єлтухович”), за нашими підрахунками, були 4 “споріднені сім’ї”, а у Владимирського-Буданова — 6. Аналогічне становище і з селами Крайновичі (“Еволюція”, с. 212) та Плешиці. В останньому Владимирський-Буданов налічив “27 хазяїв хат”, а в “Еволюції” вказано “29 малих сімей” (с. 210).

Для чого опонентці в даному випадку звичайну дослідницьку роботу (проведену в “Еволюції”) було представляти як “дослівну компіляцію” — незрозуміло, але очевидно, що не для об’єктивного рецензування. Та й з кількістю сторінок виходить велика розбіжність. Твердження І. Ворончук, що 18 стор. “Еволюції” нібито є компіляцією 12 стор. з праць Леонтовича

та Владимирського-Буданова, далеке від реальності. Насправді ж окремі схожі факти фіксуються на чотирьох сторінках “Еволюції”, а, по суті, схожість ця лише візуальна (як ми показали вище).

Все зазначене спростовує висновок рецензентки про несамотійний характер даного фрагменту. При цьому опонентка не вказала, що Леонтович і Владимирський-Буданов для характеристики дворищ використовували матеріал з різних регіонів ВКЛ, що не дало їм можливості детально зупинитися саме на власне українських дворищах, які найбільш повно представлені в “Еволюції”. Для цього нами було використано не лише значний фактичний матеріал, але й надбання археологів, етнографів, лінгвістів. І найголовніше — показано місце українського дворища в загальному процесі еволюції територіальної громади.

Недостатньо обґрунтованим є закид опонентки про те, що в § 3.2 “Еволюції” було запозичено частину фактажу із згаданої праці Леонтовича. Насправді ж більшість вказаних нею сторінок (с. 348—350) не мають відношення до § 3.2 “Еволюції”. Схожість, зумовлену однотипністю фактажу, ми можемо спостерігати лише на двох сторінках праці Леонтовича (с. 347, 351) та одній сторінці (с. 226) “Еволюції”, де йдеться про дими та подим’я Сіверщини. Але даний фактаж нами був взятий в “Документах МАМЮ” (М., 1897. — Т. 1. — С. 63—66), а не в праці Леонтовича, оскільки вчений передав зміст документа не точно (с. Патин — “Питень” і т. п.). Отже, сумніватися в науковій цінності § 3.2 у рецензентки не було достатніх підстав.

Упередженими і декларативними є зауваги рецензентки про нібито схожість § 3.3 з окремими сторінками згаданої праці Леонтовича. При детальному порівнянні даних фрагментів виявляється, що більшість вказаних І. Ворончук сторінок (с. 231, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 241) не мають будь-якого відношення до § 3.3 “Еволюції”. Схожі факти є лише на с. 233 “Еволюції” та с. 235 “Крестьянского двора”. Але цифрові дані, наведені в цих працях, різняться між собою. Подібна розбіжність є і в іншому місці, коли Леонтович довільно (з неточностями) переказує грамоту Сигізмунда I (1507 р.), а в “Еволюції” наведено (с. 234) точну цитату з неї та авторський коментар до даного документа. Отже, і в даному випадку рецензентка довільно збільшила кількість нібито схожих сторінок, щоб потім зробити безпідставний висновок про несамотійність § 3.3.

Опонентка, щоправда, має рацію в тому, що в тих випадках, де в “Еволюції” було використано фактаж, схожий з працями попередників, коректно б було про це згадати (зазначивши і ті помилки, яких вони припустилися). Однак окремі недоречності, вважаємо, суттєво не впливають ні на структуру, ні на якість цих параграфів, ні на загальну концепцію монографії.

Після упередженої і необґрунтованої критики книги “Еволюція” опонентка намагалася визначити праці, які ми нібито обійшли мовчанкою. Але зробила це безтактно і невдало, безпідставно заявляючи про “... цілком доступні в бібліотеках, але невідомі автору праці М. В. Птухи та Д. Л. Похилевича” (“Кому”, с. 174). Але розвідка М. В. Птухи стосується XVII і XVIII ст., а монографія Д. Л. Похилевича (“Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.” — Львов, 1957) використана у рецензованій І. Ворончук “Аграрній реформі” (прим. № 9). Інша ж праця Д. Л. Похилевича — “Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVIII вв.” неодноразово використана в “Еволюції”.

Проте дивні казуси і неточності в рецензії І. Ворончук на цьому не закінчуються. В полемічному запалі опонентка наводить (“Кому”, с. 173) цитату, яку нібито взяла з книги “Еволюція” (с. 127—128): “продовжують збе-

рігатися положення про 30-моргову волоку”. Але такої цитати немає ні на зазначеній сторінці, ні на сусідніх. Її взагалі немає в книзі “Еволюція”(!).

Хоча і цим “епопея” з цитуванням не закінчується. Арсенал, який використано в рецензії, далі урізноманітнюється. То І. Ворончук, вирвавши з контексту книги цитату, яка наводиться наприкінці абзацу, критикує працю за незрозумілість понятійного апарату (“Кому”, с. 166), хоча цитата цілком логічна, коли прочитати початок абзацу на с. 63—64. То, навівши окреме речення з “Еволюції” (с. 14), рецензентка без жодного конкретного посилання зауважує, нібито першим цю думку висловив О. Яблоновський (“Кому”, с. 167—168). Зазначена ж думка насправді належить не О. Яблоновському, а М. К. Любавському, на працю якого ми зробили посилання в “Еволюції” (прим. № 6. Р. 1).

Що ж до терміну “територіальна громада”, який в “Еволюції” поширено на всі її українські форми (волесть, багатодвірне село, дворище і сяринна спілка), він, на наше переконання, є виправданим, бо українська громада таким чином отримала чітку самоназву (що є важливим для дослідження її еволюції в загальноєвропейському контексті). Але рецензентка цього не помічає, а лише нам дорікає, нібито назва “громада” й раніше використовувалася М. Костомаровим та М. Грушевським. Дійсно, названі історики, йдучи за джерелами, використовували назву “громада”, але лише переважно в значенні громади багатодвірного села. Водночас майже ніколи вони не застосовували останній термін щодо інших форм територіальної громади (наприклад, сяринної спілки та ін.). Згодом вся вітчизняна історіографія застосовувала термін “община”.

Причому спостерігаємо таке: чим ближче до кінця рецензії, її дописувачка все далі відходить від аргументованої полеміки і предметного аналізу. Похапцем (без наведення жодного конкретного прикладу) вона огульно критикує один з найбільш трудомістких параграфів монографії — “Громада і сімейний лад селянських дворогосподарств”. Хоча в ньому висвітлено чимало теоретичних проблем (етапи еволюції форм сім’ї; співвідношення батьківських, братських та дідівських сімей у селах громади; нерозділені і патріархальні сім’ї; залежність форм сім’ї від форми територіальної громади), зроблено і ряд авторських відкриттів (особовий та кількісний склад дворогосподарств в середньовічній Україні).

Рецензентка зневажливо ставиться до додатків книги. Не повідомивши читачеві, що в них на 22 с. вміщено 13 таблиць з відомостями про внутрішній устрій сотень сільських поселень, інформацією про міри, грошові одиниці та ціни на деякі товари в Україні XVI ст., вона натомість робить третєорядні зауваги щодо назви однієї чи двох таблиць.

Необгрунтованою й недоречною є рекомендація рецензентки використати в нашому дослідженні праці з історії Київської Русі, зокрема книгу О. П. Толочка “Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология” (К., 1992). Оскільки ми не ставили на меті висвітлення розвитку волості з давньоруських часів, тим паче, предметом дослідження є не всі значення поняття “волесть”, а лише волесть як форма територіальної громади, її внутрішній устрій, тоді як праця О. П. Толочка значною мірою присвячена зовнішній характеристиці давньоруської волості, тому ми навели характеристики В. Ф. Інкіна, яку він дав волосній общині Галицько-Волинського князівства (прим. № 8. Р. 1), й зауважили, що волості України “найближче співвідносяться з городовими волостями давньоруського періоду”, пославшись при цьому на книгу П. П. Толочка (прим. № 41. Р. 1).

Що ж до загальної характеристики українських волостей XIV—XVI ст., зазначимо, що опис останніх в “Еволюції” має вступний фоновий

характер (як, власне, й опис воєводств і повітів), тому займає лише 8 с. (із 319), побудований переважно на літературі. Однак критиці цього другого-рядного, з огляду на те, що він не визначає характеристики територіальної громади, сюжету опонентка приділила майже половину своєї рецензії. Причому, роблячи спробу уточнити волосний устрій і не посилаючись при цьому на джерела, І. Ворончук вкрай заплутала справу, оскільки місцями вдалася до явної фальсифікації. Зокрема, вона зробила нам закид: “Щодо Брацлавщини, то автор знає тут лише три волості (с. 21), тоді як О. Яблоновський нараховував їх... аж сімнадцять” (“Кому”, с. 169). Насправді ж щодо XVI ст. О. Яблоновський писав: “В Брацлавщині вирізнялась волость Краснянська (Кошков)”, тобто одна (*Zródła dziejowe*. — Т. XXII. — S. 259). А названих рецензенткою 17, і то не волостей, а міст, помість і волостей О. Яблоновський налічував наприкінці першої третини XVII ст., що виходить за хронологічні рамки “Еволюції”.

“Рецензування” положень щодо локалізації окремих волостей також не витримує критики, оскільки І. Ворончук приписує нам такі помилки (через фахову безпорадність чи свідому фальсифікацію?), які насправді не є ними. Так, опонентка зазначає, що з нашої вини Дяківська волость “з Луцького повіту щезла” (“Кому”, с. 169). Як свідчать джерела, вказана волость ніколи не входила до складу Луцького, а була в Кременецькому повіті. Це ж і з іншими волостями. Любарська та Любартівська волості не “подвоїлися”, як стверджує рецензентка, а були різними адміністративними одиницями. Та й чи існували в XVI ст. Головинська, Голятинська, Княгининська та інші, названі рецензенткою без посилання на джерела, волості — не впевнені. Оскільки значний масив джерел (аж до середини XVII ст.) фіксує переважно одноіменні села Луцького повіту. Ми ж подали в описі волосного устрою українських земель XIV—XVI ст. (в “Еволюції”) лише чітко зафіксовані у тогочасних джерелах волості.

Не переконливою видається критика рецензенткою сюжетів “Еволюції” про громадське та дворове землеволодіння. Той факт, що громада (рідше волосна, частіше в окремому селі) регулювала дворове землекористування (через примусові сівозміни та контроль над запустілими аллодами), не містить ніяких протиріч. Для фахівців це очевидно, і в “Еволюції” (с. 113—115) подана щодо цього достатня аргументація. Але І. Ворончук не говорить про неї жодного слова, а тим часом (плутаючи “регулювання” і “розпорядче право”) апелює до “авторитетних литуаністів”, хоча змушена констатувати, що і серед них не було одностайності з даної проблематики (“Кому”, с. 172). Про нашу дискусію з М. В. Довнар-Запольським з цього приводу (“Еволюція”, с. 113) рецензентка традиційно не згадує.

“Оригінальним” є рецензування І. Ворончук § 1.2 та 2.1, які стосуються волосного і сільського самоврядування. Спочатку вона безпідставно зазначає, що майже весь фактаж цих параграфів нібито вже був відомий попередникам. Наскільки далеким від дійсності є дане твердження, показує перегляд відповідних сюжетів. З 120 посилань майже 30 дається на неопубліковані документи архівів та відділів рукописів наукових бібліотек, а понад 100 — на опубліковані збірники документів. По суті, в “Еволюції” вперше найбільш повно подано матеріал про волосне і сільське самоврядування саме українських земель ВКЛ. Але рецензентка про це не говорить жодного слова і лише згадує про “своєрідність авторського тлумачення” матеріалу. Не пояснивши, що дана сентенція означає, І. Ворончук переходить до зауважень рекомендаційного характеру, не завжди узгоджуючи можливість їх виконання з станом джерельної бази. Хоча на частину поставлених нею питань в книзі можна знайти відповіді (щодо статусу десятників і тивунів тощо).

Не зовсім розібравшись у суті проблеми (тому назвавши її аллогічною), рецензентка огульно критикує зроблений в “Еволюції” аналіз принципів розподілу необхідного продукту в громаді та окремому дворі. Хоча це новий аспект саме в теорії дослідження громади, якого не було у “класиків” литuanістики.

Загалом цілком очевидно, що кавалерійською атакою на книгу “Еволюція” не відбутися. Хвацько і нашвидкоруч розставлені акценти та оцінки є поверховими і не мають ніякого відношення до справжньої наукової дискусії. Адже якщо І. Ворончук дійсно бажає аргументовано дискутувати, для цього їй необхідно щонайменше написати окрему статтю з будь-якої із мимохіть окреслених у рецензії проблем. Це вона могла зробити (якщо їй цікавить суто науковий бік справи) і не чекаючи виходу в світ “Еволюції”, а дискутуючи з нашими публікаціями в часописах. Та й “Аграрна реформа” була опублікована понад три роки тому.

Подібні явища, коли наукова дискусія підмінюється несподіваними критичними наскоками, професор Варшавського університету, академік Польської академії наук Юліуш Бардах назвав “гіперкритицизмом” (останній є характерним і для польської історіографії)⁸. Але в Польщі він існує в більш цивілізованій формі. Польські дослідники не просто пишуть гіперкритичні рецензії, а створюють альтернативні монографії. Так зробив, зокрема, Я. Матушевський, який не поділяв поглядів З. Подвіньської та К. Модзелевського на старопольське ополє⁹.

В Україні ж, як свідчить рецензія І. Ворончук, гіперкритицизм набрав крайніх форм. В подібних рецензіях, крім огульної критики, ми не бачимо ніякого позитивного, творчого начала, головне — погляду рецензента на суть досліджуваної проблеми (а це найголовніший мотив, заради чого бралися за перо представники класичної литuanістики і нинішні фахівці). Натомість основна концепція книги “Еволюція” удостоїлась в рецензії І. Ворончук однієї-єдиної фрази, яка за своєю суттю більше нагадує сленг циркових акробатів — “з ніг на голову” (“Кому”, с. 176), ніж аргументовану наукову оцінку.

Щоб арсенал закидів був повним, І. Ворончук вирішила ще й звинуватити нас у “селянофільській сентиментальності” (“Кому”, с. 173), яку рецензентка називає “сумно знайомим синдромом з репертуару радянської історіографії”. І це про працю з історії середньовічного селянства, в якій жодного слова немає ні про “постійно зростаючу експлуатацію” та “невпинне покріпачення” селян, ні про “класову боротьбу” останніх. Натомість змальовано картину реального становища селянства (відомості ж про матеріальні статки окремого селянського двору, подані у § 2.4 “Еволюції”, спростовують твердження про масштаби покріпачення селян у досліджуваний період). Особливо дивно чути подібні закиди від опонентки, яка цілі розділи своїх праць присвячувала критикованим нині “синдромам”, коли писала, що досліджує “питання класової антифеодальної боротьби селян Волині”, розповідаючи “про значне погіршення” становища селян та їх “повне безправ’я” тощо.

Та й щодо радянської історіографії загалом у рецензентки дещо зневажливий і упереджений погляд. Але ж раніше І. Ворончук (на той час І. Кіку), навпаки, підкреслювала, що “методологічну основу дослідження (її праці. — А. Г.) становить теоретична спадщина... про феодальну формацію ..., класову боротьбу, а також документи... з питань... ідеологічної боротьби і необхідності критики буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій”¹⁰. Тому, напевно, логічно було б рецензентці писати не про “сумно знайомий”, а про “активно культивований” нею “репертуар...”

Але то було колись. А що сьогодні? Колишня риторика рецензентки формально пішла в минуле, але, по суті, І. Ворончук не вийшла із стану війни, коли їй доводилося “спростовувати реакційну теорію польської буржуазної історіографії...”, а також твердження націоналістичної української історіографії”, застосовуючи відповідну моменту термінологію: “псевдодослідники”, “вимисли”, “розвінчування” тощо ¹¹.

Дана рецензія І. Ворончук є яскравим прикладом цього, оскільки за своєю суттю та лексикою швидше нагадує пасквіль тоталітарних часів, ніж наукову розвідку. Огульність, безтактність, зайва емоційність, безпідставність критичних зауважень ставлять “твір” рецензентки до числа класичних розгромних статей на замовлення, в яких аналіз наукової праці підміняється персоніфікованою критикою її автора. Разом з тим творці подібних пасквільів не замислюються, що для того, щоб отримати моральне право виступати “суддею” монографії свого колеги, потрібно витратити роки, а то й десятиліття для написання власної книги.

Подібного не дозволяли собі представники класичної литуаністики, які свого часу вели не менш гострі, але тактовні та делікатні дискусії. Для прикладу процитуємо згадувану вище рецензію М. К. Любавського, а саме критичну її частину (на книгу “Государственное хозяйство”): “материал разработан недостаточно тщательно, а общая концепция его недостаточно продумана”, “еще хуже обстоит дело, когда мы станем проверять теорию г. Довнара-Запольского с данными источников в руках”, “в ряде противоречивых суждений трудно уловить основную мысль автора”, “не представил отчетливой картины организации и развития государственного хозяйства ВКЛ” ¹². Але, навіть зробивши такі серйозні зауваження, Любавський не став суддею праці (як це намагалася зробити І. Ворончук) і, як виявилось згодом, мав рацію, оскільки сьогодні це “класика литуаністики”.

Крім того, М. Любавський зумів побачити й чимало позитивних сторін рецензованої монографії (І. Ворончук на подібне не спромоглася), а в кінці дійшов такого висновку: “Главное значение книги г. Довнара-Запольского мы видим не в общей концепции..., а в частных исследованиях, из которых она состоит... Принимая во внимание такое значение книги, мы считаем своим нравственным долгом выразить пожелание, чтобы академия поощрила труды автора присуждением ему премии П. Н. Батюшкова” ¹³.

Як бачимо, гостра критика не стала підставою для засудження книги, навпаки, величезна праця, яка, природно, може мати певні недоліки, заслуговує поваги і відзначення. Так було на початку, так, очевидно, повинно бути і в кінці ХХ ст. Литуаніст Любавський не дозволяв собі (як робить І. Ворончук) протиставляти молодшу генерацію вчених їх попередникам і завжди з повагою ставився до їхнього наукового доробку.

Наостанок зазначимо: рецензія, в якій наводиться хоча б одна необ’єктивна або неаргументована теза (не має значення — це брак кваліфікації чи умисно спланована акція рецензента), яка дискредитує рецензовану книгу, не може називатися ні об’єктивною, ні науковою. Читачам хочеться побажати критично ставитися до будь-яких сенсацій в стилі “подвигу Герострата”. Останні, як правило, покликані надати скандальної популярності їх авторам і часто переслідують далеко не наукову мету. Щоб мати об’єктивну думку про книгу, її краще прочитати, ніж дізнатися про неї з рецензій (хоча паритету тут немає: оскільки рецензовані книги вийшли тиражем менше як 100 примірників кожна, а суб’єктивна їх оцінка І. Ворончук (при мінімальній інформативності) розтиражована аж 1000 примірників).

До речі, рецензій на наші книги є кілька. Не всі з них написані в стилі огульного гіперкритицизму. Їм не властивий такий безапеляційний тон і

така вражаюча кількість помилок і неточностей. Останні з них читач може знайти в “Українському історичному журналі” (1999. — № 4) та виданні Литовської академії наук *Lituanistika* (1999. — № 3 (39)).

Хоча в рецензійному стилі новітньої української литуаністики помітний певний крен у бік огульного гіперкритицизму, все ж майбутнє, думається, за апробованим класичною литуаністикою фаховим конструктивізмом. Лише останній може стати надійною підоймою для литуаністичних досліджень. Гіперкритицизм використовується хіба що в деструктивних цілях — для дискредитації окремих праць (це викликає чималий подив зарубіжних колег). Однак він ніколи не зможе надати його провідникам справжнього наукового авторитету, який, як і сто літ тому, можна утвердити лише завдяки конструктивним науковим здобуткам, а не за рахунок пониження досягнень колег—істориків.

Р.С. Важко повірити у щирість заяв редколегії УГО (с. 8) про її прагнення до “фахового публічного обговорення праць з історії...”. Адже, як свідчить рецензія І. Ворончук, досягти дійсно фахового рівня подібних “інтелектуальних рефлексій” ще не вдалося. Справа полягає навіть не у тому, що рецензентка не висловлюється з приводу основної концепції рецензованих книг. Коли в рецензії неточно вказані навіть ініціали автора та назви рецензованих книг, наводяться неіснуючі в них цитати, до заголовку рецензії вносяться фактично неперерецензовані праці, а вперше введені до наукового обігу архівні документи подаються як запозичені у попередників, то про “фаховий рівень” говорити незручно.

Декларацією виявилися і слова редколегії УГО про прагнення до “публічного обговорення” (с. 8) та “рівноправного обміну думками” (с. 9). Про те, що вони не витримали перевірку часом, проіснувавши на папері кілька місяців, можна говорити цілком конкретно. Ця наша стаття, яка є відповіддю на рецензію опонентки, не була прийнята до друку редколегією УГО (як в такому випадку функціонуватиме рубрика “Дискусії” в даному виданні, можна лише здогадуватися).

Такий безпрецедентний для наукової періодики факт, думається, найоб’єктивніше характеризує декларовані та реальні цілі УГО, коли на сторінках вказаного видання, з одного боку, дозволяється відверте шельмування праць молодих вчених, а з другого, — їм не дають можливості висловитися у відповідь.

* Ця стаття була підготовлена для опублікування в “Українському гуманітарному огляді” (далі — УГО) як відповідь рецензенту наших праць І. Ворончук (“Кому належить сору—right”) // УГО. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 165—177. Але в зв’язку з відмовою редколегії УГО друкувати її ми змушені передати матеріал в редакцію “Українського історичного журналу”.

** Литуаністика — розділ історичної науки, який досліджує історію Великого князівства Литовського.

¹ Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991—1992 рр. // Історія, історіософія, джерелознавство. — К., 1996. — С. 113.

² Любавский М. К. Разбор сочинения М. Довнара-Запольского “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. — К., 1901. — Т. I. — 59 с.

³ Ефименко А. Я. Южная Русь. — СПб., 1905. — Т. I. — С. 390.

⁴ Там же.

⁵ Ворончук І. До проблеми селянського землеволодіння на Волині в першій половині XVII ст. // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Одеса—Київ—Львів, 1999. — Ч. I. — С. 122—124.

⁶ Гурбик А. О. Рец. на кн.: Спирidonov М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV—XVI вв.). — Минск, 1993 // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 146.

⁷ Любавский М. К. Указ. соч. — С. 1, 30.

⁸ Bardach J. Model ustrojowy Średniowiecznych Niemiec a zakres jego wpływów na Polskę XIII—XIV w. (W związku z książką S. Gawłasa, O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie

władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski. Warszawa, 1996, s. VI, 211) // Przegląd Historyczny. — T. LXXXVII. — 1996. — Z. 3. — S. 611—612.

⁹ М а т у з е в с к і Я с е к S. Vicinia id est Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola. — Łódź, 1991. — 235 s.

¹⁰ К и к у И. А. Положение и антифеодальная борьба крестьян Волыни в 30 — 40-х гг. XVII в. (на материалах волынских актовых книг). Автореф... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1984. — С. 8—9.

¹¹ Там же. — С. 1—2.

¹² Л ю б а в с к и й М. К. Указ. соч. — С. 58.

¹³ Там же. — С. 59.

* * *